

«ПРОСВІТИ» СХІДНОЇ УКРАЇНИ У СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття містить спробу розгляду доробку української історичної науки з дослідження історії «Просвіт» Східної України у 1991-2010 рр. Історіографічний розгляд теми став можливим через постійну увагу дослідників до тематики історії просвітянського руху, наявності низки монографій, нарисів, дисертаційних досліджень і публікацій у періодиці. Серед напрямків вивчення історії «Просвіти» варто виділити: критичний аналіз історіографічної спадщини ХХ ст.; вивчення історії «Просвіти» у регіональному вимірі; з'ясування внеску організаторів і видатних діячів просвітянського руху у справу зростання національної свідомості.

Ключові слова: «Просвіта», просвітянський рух, історична регіоналістика, біографічний жанр.

В статье сделана попытка анализа изучения в украинской исторической науке истории «Просвит» Восточной Украины в 1991-2010 гг. Изучение историографии темы стало возможным благодаря постоянному вниманию специалистов к тематике истории просветительского движения, наличию монографий, очерков, диссертационных работ и публикаций в периодике. Среди направлений изучения истории «Просвит» Восточной Украины можно выделить: критическое осмысление историографического наследия ХХ в.; исследование истории «Просвит» в региональном разрезе; определение вклада организаторов и выдающихся деятелей просветительского движения в процесс повышения национального сознания.

Ключевые слова: «Просвіта», просветительское движение, историческая регионалистика, биографический жанр.

The article deals with the analysis of the research of the history of “Prosvitas” in the Eastern Ukraine in 1991-2010 in the Ukrainian historical science. The research of the historiography of the topic became possible due to the permanent attention of the experts to the subject of the history of the enlightenment movement, due to the availability of the monographies, sketches, theses and publications in the periodicals. Such vectors of the research of the history of “Prosvitas” in the Eastern Ukraine can be singled out: the critical comprehension of the historiographic heritage of the XX century; the research of the history of “Prosvitas” on the regional level; determination of the input of the organizers and outstanding personalities into the process of the reinforcement of the national consciousness.

The key words: “Prosvita”, the enlightenment movement, regionalistics, the biographical genre.

Постановка проблеми. У зв'язку з 140-річчям «Просвіти» з'явилася низка нових досліджень з питань становлення і розвитку просвітянського руху. У часі ювілей припав на посилення кризових явищ у духовній та культурно-освітніх сферах України. Певну байдужість громадськості до ювілею провідної національно-культурної організації не без суму відзначили учасники міжнародної наукової конференції у Тернополі [36, с.31]. Часткове оновлення мовного законодавства також підвищує актуальність вивчення досвіду «Просвіти» у справі культурно-освітнього розвитку України.

Актуальним залишається завдання визначення ролі ТУМ «Просвіта» ім. Т.Г.Шевченка в сучасному культурному просторі країни. Його вирішення потребує, зокрема, розгляду і узагальнення історіографічного набутку 1990-2010 рр., коли вітчизняні фахівці отримали можливість об'єктивного, неупередженого вивчення історії «Просвіти». До питань історіографії діяльності «Просвіти» автор уже зверталася, працюючи над дисертацією, і вдячна колегам, які помітили її працю [43, с.8]. Історіографічні огляди літератури з питань дослідження «Просвіти» у більшості сучасних праць мають суто утилітарний характер, підпорядковані виключно завданням конкретних досліджень. Виключення складає дисертаційна робота Т.Чугуя. Автор зробив спробу класифікації вітчизняної і зарубіжної літератури за весь період дослідження історії «Просвіти». У сучасній українській історіографії Т.Чугуй виділив два основних напрямки: 1) дослідження історії просвітянського руху в загальноукраїнському масштабі; 2) аналіз специфіки діяльності «Просвіти» в окремих регіонах [43, с.7-8]. До зазначених

дослідником напрямків слід долучити питання вивчення специфіки сучасного етапу діяльності «Просвіти» і біографічний жанр: наповнення історії організації портретами її діячів. Супровідним завданням має бути спростування хибних стереотипів, які з популярних видань потрапляють у фахову літературу. У деяких дослідженнях заперечується наявність культурно-освітньої праці у підросійській Україні до 1905 року. Організатори «Просвіти» М.Коцюбинський, Д.Дорошенко, Б.Грінченко та інші постають «людьми без минулого», вихованцями «Просвіти». Звичайно, «Просвіта» збагатила їх досвід, але велике значення мали їх фахові здобутки, політична діяльність за межами освітянських організацій. Компліментарний характер має висновок про повну реалізацію діячами «Просвіти» свого державотворчого потенціалу у виконавчих, законодавчих, судових органах державних утворень України початку ХХ ст. (перша та друга УНР, ЗУНР і гетьманська держава) [30, с.15]. Проти цієї тези промовляють сповнені гіркоти щодо ефективності українського державного апарату спогади В.Винниченка, Є.Чикаленка, висновки наукових досліджень В.Верстюка і С.Литвина, публікації документального матеріалу [4, с.26; 6, с.43]. Таким чином, **метою статті** є розгляд сучасної української історіографії «Просвіти» Східної України, з'ясування стану розробки питань вивчення історії «Просвіти» окремих регіонів, осмислення ролі і місця діячів «Просвіти», а також аналіз місця «Просвіти» як провідної культурно-освітньої організації в сучасних умовах. Підґрунтям розгляду сучасної історіографії діяльності «Просвіти» має бути історіографічна спадщина ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Коротко нагадаємо, що перші кроки в історіографії діяльності «Просвіти» були зроблені ще на початку ХХ ст.. М.Грушевський в «Очерке истории украинского народа» розкриває питання зародження та зростання українського культурно-освітнього руху [7, с.350-398]. До історії «Просвіти» в окремих регіонах першим звернувся Дмитро Дорошенко. У його статті міститься аналіз діяльності товариств «Просвіти» в Одесі, Києві, Катеринославі та на Поділлі. Головну увагу Д.Дорошенко звернув на роль «Просвіт» у піднесенні національної свідомості українського народу в 1905–1907 роках [10, с.131-142]. Дослідження внеску окремих діячів товариств «Просвіти» у справу розвитку національної культури було започатковане у 1911 р. збірником Харківського історико-філологічного товариства, посвяченим 30-річчю діяльності Д.Багалія. До збірника ввійшли як статті, що розкривали працю ювіляра у галузі науки та народної освіти, так і статті, що містили матеріал про інших видатних діячів науки та освіти Слобідського краю: Г.Сковороду, В.Каразіна [1]. Радянську історіографію можна поділити на кілька періодів. Перший охоплює 1917–1920-ті роки. У цей період історики ще могли досить вільно обирати об'єкт дослідження, використовувати широку джерельну базу та відносно об'єктивно аналізувати події. Певну цінність має робота С.Пастернака, в якій висвітлюється історія розвитку освіти в Україні в 1917–1919 рр. Один із розділів праці С.Пастернак відвів розгляду основних напрямків позашкільної роботи. У праці С.Пастернака також міститься характеристика роботи першого Всеукраїнського з'їзду «Просвіт» [31]. З початком 1920-х років робота «Просвіт» або замовчується, або характеризується як буржуазно-націоналістична. Таким чином починається тривалий період шельмування «Просвіти» у літературі, що було «соціальним замовленням» радянського політичного режиму. Навіть на хвилі «хрущовської відлиги» дослідники не змогли внести істотних змін до концепцій 1930-1950-х років. Проблема національно-культурного руху в Україні майже не розроблялася. Існуючі публікації були написані на матеріалі вузького кола джерел і повторювали висновки енциклопедичних видань, які стверджували, що «Просвіти» були «в більшості своїй джерелами українського буржуазного націоналізму» Заборона на неупереджений розгляд історії національно-культурного руху в СРСР «сприяла» тому, що у 1930-1980-х роках центром його дослідження стає українська наука у діаспорі. Важливі матеріали і роздуми щодо шляхів розвитку просвітнянського руху містять праці С.Перського, Д.Дорошенка. В обох працях детально аналізуються передумови зародження «Просвіти», її заснування та форми

діяльності. З'ясовано, зокрема, значення та форми діяльності культурно-освітніх товариств Наддніпрянщини у дореволюційний період (1907-1917 рр.) [9; 33]. Спроба написання узагальнюючої праці з історії «Просвіти» була зроблена у 1968 році у зв'язку зі 100-річчям товариства. Зусиллями «Просвіти» Канади побачив світ нарис «Сторіччя матері «Просвіти»: нарис історії матірнього товариства «Просвіта» і огляд просвітніх товариств у Канаді» [40]. В українсько-канадській літературі також була критично розглянута багатотомна «Історія Української РСР» і підкреслено, що у ній відсутній ґрунтовний аналіз українського національного руху, зокрема, діяльності «Просвіти» [28, с.102].

З 1990-х років розпочався сучасний етап у розвитку української історичної науки. Дослідження історії «Просвіти» стало спиратися на широку джерельну базу, поступово звільнилося від компартійних догм і кліше офіційної радянської історіографії. Сучасна історіографія з питань зародження товариств «Просвіти» на Наддніпрянщині та їх діяльності в Російській імперії представлена монографіями О.Коновця [17], О.Лисенка [23], О.Цапка [41], Л.Євселевського та С.Фарини [11]. О.Коновець розглядає просвітницький рух у широкому значенні цього слова. Просвітництво у широкому значенні – це громадський рух ХІХ – поч. ХХ ст., що являв собою невід'ємну складову формування модерної української нації, ставши засобом впливу національної інтелігенції на селянські та робітничі маси. Поряд з пропагандою нових досягнень науки, техніки та культури інтелігенція намагалася прищепити українським селянам та робітникам любов до власної історії, мови, культури [17, с.325-326]. Монографія О.Коновця – перша спроба розкрити етапи розвитку наукових і просвітянських товариств в Україні. Докладно автор зупинився на видавничій діяльності товариств «Просвіта» у 1905-1917 рр., у час виборювання державності (1917-1921 рр.). О.Коновець також звернув увагу на просвітянські традиції прошарків української інтелігенції, які не брали участь у роботі товариств «Просвіти». На прояви просвітянських традицій у радянський час в поведінці окремих осіб робить акцент у своїй статті чернігівська дослідниця Л.Лавріненко [22]. Аргументоване спростування міфу про буржуазно-націоналістичний характер «Просвіт» містять праці О.Лисенка [23;24]. О.Лисенко на основі вивчення архівного матеріалу розглянув передумови створення товариств «Просвіта» у Східній Україні, основні напрямки їх діяльності та політику царської влади щодо «Просвіт». О.Лисенко позитивно оцінив діяльність «Просвіт» у сфері культури та освіти, але поставив під сумнів їх виховний вплив на молодь, значною мірою захоплену виром загальноімперського революційного руху [23; 24]. Порівняльний аналіз розвитку «Просвіти» у західних та східних регіонах України дав змогу О.Цапко [41] виявити спільні риси і місцеві особливості громадсько-політичної роботи «Просвіт». Прикрою помилкою автора стало включення до переліку українських національно-культурних організацій «Харківського товариства поширення в народі грамотності», що було суто російськомовною культурно-освітньою організацією. Л.Євселевський та С.Фарина у нарисі історії товариств «Просвіта» у Східній Україні розкривають основні форми діяльності товариств щодо пробудження національної свідомості українського народу, співпрацю «Просвіт» з іншими культурно-освітніми організаціями, роль і значення у духовному відродженні України у 1906-1923 рр. Серед розглянутих у нарисі питань: основні напрямки розвитку українського національного руху, його піднесення в 1905-1907 рр., розгортання мережі товариств «Просвіта» [11]. В усіх вищезгаданих роботах проводиться думка про єдність просвітянського руху різних регіонів України шляхом творчого і, почасти, організаційного взаємозв'язку. Регіональні відмінності і державні кордони стримували процес консолідації культурно-освітніх зусиль української нації, але не були в змозі його зупинити.

Низка дисертацій, доповідей на наукових конференціях і розвідок періодичних видань складає історичну регіоналістику у дослідженні товариств «Просвіта». Діяльність київського товариства за царської влади розглядає Н.Копиленко. У статті детально

розглянуто роботу усіх комісій товариства, урядову політику щодо нього і причини закриття організації [18].

Історія товариств «Просвіта» у сільській місцевості стала темою дослідження Г.Кучерова і В.Лозового [21; 27]. У праці Г.Кучерова розглянуті питання історії сільських організацій Правобережної України від їх створення в умовах царизму і до закриття радянською владою (1905-1923 рр.). Автор дослідив імперську та українську державну політику щодо сільських товариств «Просвіта», вплив цензури і роль церкви [21]. В.Лозовий зосередив увагу на ключовому моменті в історії сільських «Просвіт» – поширенні просвітніх осередків у період Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). На основі аналізу архівного матеріалу і спогадів учасників просвітнянського руху В.Лозовий дійшов висновку, що сільська «Просвіта» мала стати «основною формою залучення до процесів державотворення малоосвіченого, економічно слабкого і політично індиферентного селянства [27, с.62]. Варто зазначити, що проблема індиферентності населення і сільського, і міського до зусиль розбудови українського національно-культурного життя у різній мірі розглядається і в ряді інших праць сучасних науковців [8; 19, с.119].

Історія «Просвіт» Півдня України досліджується у працях О.Журби і В.Білик [13], В.Кондрашова [16]. Перші двоє авторів у спільному дослідженні розглянули питання історії «Просвіти» Катеринослава в період революції (1917-1921 рр.). Вагоме значення має висновок про позитивне значення політики усіх українських урядів, як лівої, так і правої політичної орієнтації, для розвитку національно-культурного життя України. В.Кондрашов зосередив увагу на документальних матеріалах з історії Миколаївської «Просвіти» у 1907-1909 роках [16]. Теза про єдність національно-просвітницької і політичної діяльності учасників просвітнянського руху отримала нове підтвердження у праці В.Бондаренка [3]. Вільнокозацький рух 1917-1921 рр. автор характеризує як нове втілення козацького ідеалу. Козацький ідеал став основою ідеології українського національного руху. Протягом XIX-XX ст. він використовувався для легітимізації державотворчих прагнень українського народу. В.Бондаренко з'ясував, що відновленню козацького ідеалу в умовах української революції 1917-1921 рр. сприяла робота товариства «Просвіта» Одеси, «Одеського українського клубу», товариства «Українська хата» і цілої низки національних партій, організацій, різноманітних просвітницьких установ [3, с.253].

«Просвіти» Лівобережної України у XX ст. розглянуті у праці автора [2]. Т.Чугуй у своєму дослідженні історії «Просвіти» у Харкові розглядає усі етапи існування товариства у XX – на поч. XXI ст. [43]. Особливості просвітнянського руху Харківщини він вбачає, по-перше, у більш пізньому, у порівнянні з іншими губерніями Східної України становленні «Просвіти», що не завадило її перетворенню на потужний осередок просвітництва; по-друге, у єдності дій просвітян губерньського центра і громад повітових міст і містечок; по-третє, у ліквідації товариства як наслідку усвідомлення його учасниками безперспективності співпраці з більшовицькою владою; по-четверте, у відсутності умов ефективної праці товариства в роки німецької окупації [43]. Становлення та діяльність товариств «Просвіта» Катеринославської губернії у 1905-1922 роках досліджено В.Зеленим [14]. На його думку, «Просвіта» Катеринослава та її філії, діючи у складних суспільно-політичних умовах, досягли високої ефективності у пропаганді української мови і пробудженні національної свідомості українського народу. При характеристиці причин ліквідації товариства В.Зелений висловлює думку, що окрім зростаючого адміністративного тиску радянської влади, мало значення чітке усвідомлення інтелігенцією несумісності українського державотворення з радянським культурним будівництвом [14, с.13].

Вивчення історії регіональних товариств «Просвіта» стає справою дедалі ширшого кола дослідників. Прикладом може служити Всеукраїнська науково-практична конференція, присвячена 100-річчю створення «Просвіти» на Поділлі. У ній брали участь

понад сорока авторів: істориків, філологів, краєзнавців, активістів товариства [35]. З історіографічної точки зору найбільш цікавими доповідями конференції є спільна праця Л. і Г.Виговських «Християнська церква як суттєвий чинник проведення просвітницько-освітньої роботи у Подільському краї» [5], а також уже згадувані дослідження В.Лозового і В.Бондаренка. Таким чином, дослідження історії окремих товариств «Просвіта» у Східній Україні у 1905-1923 рр., 1941-1943 рр. та у 1989-2010 рр. здійснюється значною групою вітчизняних фахівців. Інтерес до вивчення історії «Просвіти» у Східній Україні є цілком закономірним. Саме «Просвіти» були провісником національного відродження у різні історичні епохи, вони започаткували процес утворення різноманітних культурно-просвітницьких товариств.

Прикметною рисою сучасної української історіографії є прагнення наповнити історію України портретами її діячів. На конференціях у Хмельницькому і Тернополі біографічному жанрові були присвячені окремі секції. Чимало матеріалів про діячів «Просвіти» Східної України міститься у науковій і популярній періодиці. Діяльність Д.Яворницького у Катеринославській «Просвіті» досліджена О.Журбою [12]. Просвітницькі ідеї Софії Русової стали предметом уваги Н.Примушко [34] та О.Джус [35, с.231-237]. О.Джус розглянула сторінки діяльності С.Русової, пов'язані з історією «Просвіт» у східному та західному регіонах України. Зокрема, дослідниця зупинила свою увагу на участі С.Русової у створенні відділу народних читань при Харківському товаристві грамотності [35, с.232].

Предметом дослідження А.Трембіцького стала діяльність у «Просвіті» В.Чехівського, одного з голів уряду УНР [35, с.200-212]. А.Трембіцький також розглянув питання про переслідування В.Чехівського радянською владою у справі про «контрреволюційну діяльність УАПЦ [35, с.210]. Роль Б.Грінченка у київській «Просвіті» дослідив Б.Пастух [32]. При розгляді праці Б.Грінченка у «Просвіті» Б.Пастух акцентує увагу на його людських якостях: «шанував людей слова і був для них прикладом. А працьовитість його була титанічною. Недаремно сучасники казали, що він більше працює, ніж живе» [32, с.116]. Ю.Коцюбинський звернувся до питання про роль письменника М.Коцюбинського у заснуванні та діяльності чернігівської «Просвіти» [19]. Він відзначає тісну співпрацю голови «Просвіти» Чернігова М.Коцюбинського з діячами київського товариства «Просвіта», зокрема, з Б.Грінченком. Ю.Коцюбинський також слушно наголошує, що створення «Просвіт» було підготовлене громадівським рухом другої половини ХІХ ст., активну участь в якому брав М.Коцюбинський [19, с.125]. Короткі нариси діяльності засновників «Просвіти» Поділля К.Солухи і «Просвіти» Одеси М.Комарова написали відповідно В.Лозовий [26] та Г.Зленко [15]. В.Кондрашов визначає роль М.Аркаса – фундатора і керівника «Просвіти» у Миколаєві, ґрунтуючись на автентичних документах просвітнянського осередку, листуванні самого М.Аркаса, документах Миколаївського градоначальства. У колі однодумців М.Аркаса був підготовлений статут миколаївської «Просвіти», який вказував мету товариства: «домогтися розвою української культури і першим чином просвіти українського народу його рідною мовою» [16, с.43].

Таким чином, дослідження діяльності видатних діячів «Просвіти» має не тільки пізнавальне значення, а й сприяє зростанню національної свідомості наших сучасників.

Природно, що наукове дослідження сучасного етапу історії відновленої «Просвіти» – Всеукраїнського товариства імені Т.Г.Шевченка – знаходиться на початковому етапі. Своєрідним автопортретом провідної української культурно-освітньої організації можна вважати збірку матеріалів та документів «Просвіта»: історія та сучасність (1868-1998) [37]. Збірка містить програмні документи ВУТ «Просвіта» ім. Т.Г.Шевченка, статтю керівника товариства письменника П.Мовчана, інших фундаторів організації. Реорганізація товариства української мови ім. Т.Шевченка у Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Т.Шевченка стала предметом наукового дослідження Я.Секо [39]. Я.Секо також є автором статті «Товариство Української мови ім. Т.Шевченка в системі національних організацій періоду боротьби за незалежність (1989-1991 рр.) [38]. У двох

статтях Я.Секо розглянуто організаційне становлення і розвиток ВУТ «Просвіта» у 1989-1994 рр. Автор відзначає принципову відмінність існування товариства у незалежній Україні від його діяльності на попередніх етапах вітчизняної історії [39, с.166]. Я.Секо розглядає еволюцію програмних засад товариства, конфлікт П.Мовчана із львівською організацією та його компромісне вирішення. Автор приходиться до висновку, що посилення домінування етнічної української культури у діяльності «Просвіти» спричинило повільне осучаснення методів її роботи [39, с.169]. Залишається сподіватися, що до висновків дослідника дослухаються керівники товариства.

Висновки і перспективи подальших досліджень. В умовах незалежності України вітчизняна історіографія успішно долає належність історії «Просвіти» до «білих плям» наукового простору. Сучасна історіографія діяльності «Просвіти» досліджується у дисертаціях, постійно знаходить собі місце на шпальтах наукової періодики, стає предметом українських і міжнародних конференцій. У сучасній українській історіографії «Просвіти» можна виокремити такі напрямки, як історична регіоналістика, дослідження діяльності діячів товариства, роль «Просвіти» у сучасних процесах.

Дослідження історії «Просвіти» підтверджують висновок про існування і розвиток українського культурного простору у другій половині XIX – на поч. XXI століть. Розгляд тематики політики різних держав, до яких належали українські землі, щодо національно-культурного розвитку України підтверджує, що оптимальні умови розвитку культури і мови країна може мати лише за умови розбудови власної держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалеї Д.И. «Просвіта»: Очерки по истории украинской культуры // Сборник Харьковского историко-филилогического общества.– Т.XX.– Х.: Печатное дело, 1911.– 624 с.
2. Бадеева Л.І. Діяльність товариства «Просвіта» на Лівобережній Україні у XX столітті: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. к.і.н.: спец. 07.00.01-історія України/ Л.І.Бадеева.– Х., 2004.–21 с.
3. Бондаренко В. Діячі «Просвіти» у вільнокозацькому русі Півдня України (1917-1921 рр.)// «Просвіта» в національно-культурному житті українського народу: Матеріали міжнародної наукової конференції – Тернопіль, 2009.– С.252-258.
4. Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: навч. посібник/ Владислав Федорович Верстюк.– К., 1997.
5. Виговський Л., Виговська Г. Християнська церква як суттєвий чинник процесу проведення просвітницько-освітньої роботи у Подільському краї// «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України: матеріали науково-практичної конференції.– Хмельницький, 2005.– С.74-80.
6. Винниченко В. Відродження нації: Спогади / Володимир Винниченко.– К.-Відень, 1990.– Ч.І.– 348 с; – Ч.ІІ.– 328 с.
7. Грушевський М.С. Очерки истории украинского народа / Михаил Сергеевич Грушевский. [2-е изд.]. – К.: Лыбидь, 1991. – 398 с.
8. Демченко Т., Ісасенко О. Чернігівська «Просвіта» на початку XX ст./ «Просвіта» в національно-культурному житті українського народу: матеріали міжнародної наукової конференції.– Тернопіль, 2009.– С.31-38.
9. Дорошенко Д. «Просвіта», її заснування і праця: короткий історичний нарис/ Дмитро Дорошенко.– Філадельфія, 1959. –102 с.
10. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1918)// Український історичний журнал.– 1992.– №6.– С.131-142; №7-8.– С.140-147; №12.– С.152-159.
11. Євселевський Л. «Просвіта» в Наддніпрянській Україні: істор. нарис/ Євселевський Л., Фарина С.– К.: «Просвіта», 1993.– 128 с.
12. Журба О.І. Діяльність Д.І.Яворницького в Катеринославській «Просвіті» // Питання історії України: [зб. наукових праць]. – Дніпропетровськ, 1992.– С.80-88.
13. Журба О.І., Білик В.М. З історії Катеринославської «Просвіти» 1917-1922 рр.// Питання історії України: [зб. наукових праць].– Дніпропетровськ, 1992.– С.104-112.
14. Зелений В. Становлення та діяльність товариств «Просвіта» Катеринославської губернії у 1905-1922 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к.і.н. зі спец. 07.00.01-історія України/ В.Зелений.– Х., 2005 – 16 с.
15. Зленко Г. Засновник Одеської «Просвіти»// «Просвіта»: історія та сучасність (1868-1998).– К., 1998.– С.127-130.
16. Кондрашов В. Документальні матеріали з історії Миколаївської «Просвіти» в 1907-1909 рр // «Просвіта» в національно-культурному житті українського народу. – Тернопіль, 2009. – С.43-45.
17. Коновець О. Просвітницький рух в Україні XIX – першої третини XX ст./ Олександр Коновець.– К.: Хрещатик, 1992.– 120 с.
18. Копиленко Н. Київська «Просвіта» (1906-1910)// Дивослово.– 1994.– №1.– С.54-57.

19. Коцюбинський Ю. Михайло Коцюбинський і Чернігівська «Просвіта»// «Просвіта»: історія та сучасність (1868-1998).– К., 1998.– С.122-127.
20. Кришук Б.С. Педагогічна та культурно-просвітницька діяльність товариства «Просвіта» на Поділлі (1906-1923): автореф. на здобуття наук. ступеня к.і.н. зі спец. 07.00.01-історія України/ Б.С.Кришук.– Хмельницький, 2012.– 20 с.
21. Кучеров Г. Становлення і діяльність сільських товариств «Просвіта» Правобережної України (1905-1923): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к.і.н. зі спец. 07.00.01 «Історія України».– Чернівці, 2007.– 20 с.
22. Лавріненко Я. Матвій Дуля – вчений, просвітянин, популяризатор медичних наук на Чернігівщині (XX ст.)// «Просвіта» в національно-культурному житті українського народу.– Тернопіль, 2009.– С.246-252.
23. Лисенко О.В. «Просвіти» Наддніпрянської України в дожовтневий період/ О.В.Лисенко.– К.: Основа, 1990.– 33 с.
24. Лисенко О.В. «Просвіти» у суспільно-політичному і культурному житті Наддніпрянської України (1905-1916 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к.і.н. зі спец. 07.00.01-історія України / О.В.Лисенко.– К., 1998.– 24 с.
25. Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана / С.Литвин. – К., 2001.
26. Лозовий В. Кость Солуха – незмінний голова Подільської «Просвіти»// «Просвіта»: історія та сучасність (1868-1998).– К., 1998.– С.130-133.
27. Лозовий В. Поширення просвітницьких осередків на селі в період Центральної Ради (1917 р.)// «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України.–Хмельницький, 2005.– С.62-70.
28. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал.– 1993.– №3.– С.97-107.
29. Малий словник історії України. Під ред. В.Смоля.– К.: Либідь, 1997.– С.325-326.
30. Малюта О.В. «Просвіта» у формуванні державницького потенціалу українського народу (друга половина XIX – перша чверть XX ст.): автореф. дис. на здобуття вчен. ступеня к.і.н. зі спец. 07.00.01- історія України / О.В.Малюта.– К., 2005.– 20 с.
31. Пастернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917-1919 рр./ С.Пастернак. – К.: Друкар, 1920.– 127 с.
32. Пастух Б. Борис Грінченко і Київська «Просвіта»// «Просвіта»: історія та сучасність (1968-1998).– К., 1998.– С.114-122.
33. Перський С. Популярна історія товариства «Просвіта» у Львові, з ілюстраціями / С.Перський. – Львів: «просвіта», 1932. – 208 с.
34. Примушко Н. Просвітницькі ідеї Софії Русової// Ніжинська «Просвіта»: зб. статей та матеріалів.– Ніжин, 2009.– С.30-36.
35. «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Хмельницький, 2005. – 276 с.
36. «Просвіта» в національно-культурному житті українського народу: матеріали міжнародної наукової конференції.– Тернопіль, 2009.– 278 с.
37. «Просвіта»: історія та сучасність (1868-1998).– К.: ВЦ «Просвіта», вид-во «Веселка», 1998.– 486 с.
38. Секо Я. Товариство української мови імені Тараса Шевченка в системі національних організацій періоду боротьби за незалежність// «Просвіта» в духовно-культурному піднесенні України.– Хмельницький, 2005.– С.27-34.
39. Секо Я. Реорганізація товариства української мови імені Тараса Шевченка у Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка: причини і наслідки // «Просвіта» в національно-культурному житті українського народу.– Тернопіль, 2009.– С.166-170.
40. Сторіччя матері «Просвіти»: нарис історії матірнього товариства «Просвіта» і огляд просвітніх товариств у Канаді.– Вінніпег-Манітоба-Канада, 1968.– 309 с.
41. Цапко О.ВМ. Діяльність товариства «Просвіта» в Україні (1891-1914 рр.): автореф. дис. на здобуття вчен. ступеня д.і.н. зі спец. 07.00.01 – історія України. – К., 1998.– 19 с.
42. Чикаленко Є. Щоденник (1917-1918) // Україна.–1992.– №1.– С.13-15; –№2.– С.13-16.
43. Чугуй Т.О. Товариство «Просвіта» на Харківщині в XX – на поч. XXI ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к.і.н. зі спец. 07.00.01 – історія України/ Т.О.Чугуй. – Х., 2008. – 22 с.